
УДК 811.161.2'37

Володимир Барчук (м. Івано-Франківськ)

ФОРМАЛЬНА І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ КАТЕГОРІЙ ЧАСУ ТА СПОСОБУ

У статті схарактеризовано взаємодію категорій часу та способу з формального та функціонально-семантичного поглядів. На основі формальних, семантичних і типологічних співвідношень категорій часу та способу встановлено часово-способові вияви дієслова.

Ключові слова: час, спосіб, реальні / ірреальні дії, грамема.

Со́бове дієслово (Vf) в українській мові традиційно трактують як форму, що виражає категорію часу в опозиції часових / нечасових форм. Із цього погляду всі фінитні дієслова можуть бути визначені як часові / нечасові і за ознакою формальних показників, і за ознакою функціонально-семантичної ролі. Зміст опозиції часових / нечасових форм полягає у вираженні відношення мовця до відображення мовним знаком онтологічного компонента об'єктивованого світу — часу. Оскільки мовець експлікує себе на предикатному рівні, то природа протиставлення відбиває вплив синтаксичної семантики (синтаксичної функції) на систему морфологічних значень. Отже, у морфологічній системі дієтає відображення взаємозумовленість та пов'язаність компонентів (а відповідно категорій) предикативного значення дієслівної грамеми — темпоральності, персональності та модальності. Для категорії часу це виявлено як грамемне вираження моменту дії: грамема виражає момент здійснення дії — грамема не виражає моменту здійснення дії.

Предикативне значення граматичного центру речення може бути виражене як трикомпонентне (темпоральність, персональність, модальність — *Пишу*), двокомпонентне (темпоральність, модальність — *Світає* або персональність, модальність — *Працюймо*), однокомпонентне (модальність — *Світало б*). І. Вихованець пов'язує комплексність предикативності речення із категоріями часу та модальності [5: 68-69].

© В.М. БАРЧУК, 2011

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2011, № 4

77

Очевидно, що за умови вживання нечасової дієслівної форми предикат постає як позбавлений власне дієслівних ознак (динамічної ознаки — тривання), оскільки модальність, виявом якої є категорія способу, „спрямована на відображення ірреальних (суб’єктивних) відношень” [4: 95], тобто не виражає власне дії — змісту дійовості, а відображає відношення мовця до вже вираженого грамемою дієслівного змісту, є зовнішньою, а не внутрішньою ознакою дії. Насправді темпоральність як компонент предикативного значення виявляє системно-структурне членування за типом темпорального значення: внутрішню темпоральність у будь-якій дієслівній формі виражає інтервал, зовнішню темпоральність позначає час [1]. Отже, усі дієслівні форми виражають темпоральність як інтервал, а час як зовнішня темпоральна ознака може функціонально не виражатися. У структурі предикативного значення темпоральність має два вияви — інтервалу та часу, перший із яких є облігаторним, другий — факультативним, зумовленим реалізацією категорії способу, яка послідовно виражена в тричленній типології (дійсний, умовний, наказовий). Однак об’єктивно дієслівна грамема, виконуючи первинну предикативну функцію, постає як темпорально означена часова чи нечасова, модально означена — як способова чи неспособова, адже спосіб є такою ж реалізацією категорії модальності, як час категорії темпоральності; модальність ірреальна виражена як спосіб, модальність реальна має неспособовий (суб’єктивно неозначений) зміст [6: 42].

Звернімося для рельєфнішого визначення співвідношення способу та часу до таких модифікацій предиката, як дієслівні складені присудки. У прикладах: *Я мушу працювати, Я мусив працювати, Я був мусив працювати, Я муситиму працювати* вираження одного з варіантів імператива (повинність, змушеність) не викликає заперечень, отже, тут ірреальний спосіб із повною парадигмою часових значень. Виходить, що заперечення часового значення граєм ірреального способу зумовлене не функціональним навантаженням, а формальною структурою грамеми.

Традиційно здійснюють т. зв. формалізоване протиставлення значень часу і способу. Однак об’єктивно такого протиставлення немає. Форми часу, як і форми способу, є виявами семантико-функціональної структури дієслівної грамеми. Обидва граматичні значення консолідовано виражені дієслівною грамемою, виявляють як функціонально-семантичну єдність, так і функціонально-семантичну диференційованість. Єдність реалізована взаємозумовленою функцією морфем: суфікс теперішнього часу **-й-** разом із особовим закінченням (отже, в інкорпорацію функціонально-семантичної єдності введена категорія особи) виражає часове значення реального (т. зв. дійсного) способу: *читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають*; суфікс теперішнього часу **-й-** разом із префіксом доконаного виду **про-** виражає значення майбутнього часу ірреального способу: *прочитаю, прочитаєш, прочитає, прочитаємо, прочитаєте, прочитають*; особова форма із суфіксом наказового способу **-й-** (відбулася нейтралізація часової функ-

ції?) та особовими закінченнями виражає нечасове значення ірреального способу: *читай, читаймо, читайте*, а також аналітичні форми *хай читаю, хай читає, хай читають*.

І. Вихованець вважає, що через тричленне трактування категорії способу, до якої входять грамеми дійсного, умовного та наказового способу, створене парадоксальне становище щодо категорії часу, яка „в такому випадку займає якесь „подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці: з одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого — сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу” [4: 95]. Однак, на нашу думку, тут проблема подвійної зорієнтованості часу, ймовірніше, інтерпретаційна, ніж типологічна. Категорії часу і способу є самостійними (чи автономними) не через те, що „перша розташована на площині об’єктивних (реальних) відношень, друга — на площині суб’єктивних (ірреальних) відношень” [Там само], оскільки і та, і та виражають обидва типи відношень, а тому, що для способової системи диференційними є критерії реальності / ірреальності, а релятивним часовості / нечасовості. Отже, на першому рівні членування фінітні грамеми ділимо на реальні / ірреальні та на часові / нечасові. На цьому рівні критерії є загальними (накладеними), оскільки всі дії, що виражені дієслівними фінітними грамемами, охоплені цими значеннями; на другому рівні, визначаючи способове значення, що виражає фінітна грамема (не часу, не способу, не інтервалу і под., а синтетична дієслівна грамема), диференціюємо форми реальні часові, ірреальні часові, ірреальні нечасові (з відсутньою часовою парадигмою) (про це далі). За інваріантним категорійним значенням модальна категорія способу є симетричною двокомпонентною: грамеми реального способу, грамеми ірреального способу, або грамеми неозначено-способові, грамеми означено-способові. За цією ознакою час не входить та не може входити як підпорядкована грамема до категорії способу.

К. Городенська двочленність категорії способу ґрунтує на протиставленні бажаної / передбачуваної дії чи стану, виражених грамемами наказового та умовного способу [6: 42], тобто в межах ірреального способу. Така позиція пов’язана з розмежуванням способових форм за ознакою дія передбачувана / дія бажана [4: 96]. На основі семантики бажаності запропоновано виділити ще дві грамеми: спонукального та бажального способу [7: 257]. За такого підходу двочленна опозиція на першому типологічному рівні постає як внутрішня у сфері ірреальності, знімаючи протиставлення за ознакою реальні / ірреальні дії, яке й виявляє категорію способу та визначає її інваріантний граматичний зміст. Детермінація в межах наказового способу може бути більш широкою. Наприклад, Л. Бережан виокремлює дванадцять типів спонукальності: імператив, директив, ветатив, прохібітив, оптатив, пермісив, когортатив, дезидератив, рекомендатив, юсив, рїквестив, дебітив [2]. Окрім того, інваріантність граматичної семантики передбачає як зміст

асоціативних зв'язків граем (тут асоціативність — форма організації граматичної системи мови [12: 169]) опозицію не тільки +/+ (наприклад, рід чоловічий / жіночий), а й опозицію +/- (наприклад, рід чоловічий-жіночий / середній, тобто ні той, ні той (польський термін *ніякий* (піжаки)). Отже, інваріант способу визначений як реальність / ірреальність (наприклад, виду через опозицію доконаність / недоконаність (результативність / нерезультативність), перехідності — перехідні / неперехідні дієслова), тобто марковані видові граеми / усі інші граеми за опозицією +/-.

З погляду категорії часу диференційним є критерій моменту здійснення дії, а релятивним — способу здійснення дії. Тому система часових граем у зв'язку зі способом виглядає так: часові реальні дії — часові ірреальні дії. Правда, можна навести аргумент, що будь-яка часова форма виражає спосіб, але не кожна способова форма виражає час. Однак формально способово маркованими є тільки форми ірреальних способів, форма неозначено-способова (т. зв. дійсного способу) протиставлена ірреальним способам за ознакою нульового вираження суб'єктивної оцінки дії (способу) так само, як часові форми неспособові (дійсного способу) виступають маркованими щодо нечасових (без повної часової парадигми) форм ірреальних способів. Це означає, що способово-часова парадигма українського дієслова має функціонально-семантичний зв'язок, однак самі категорії не мають визначеної взаємозалежності. Цей зв'язок дає змогу глибше осмислити природу як часу, так і способу.

Для визначення змісту функціонально-семантичного зв'язку часу та способу потрібно встановити зумовленість функції дієслівної граеми як часової чи способової. З одного боку, спосіб охоплює всі дієслівні фінітні форми, з іншого — час не виявлений у формах ірреальних. Проте так виглядає співвіднесення часу і способу у традиційному трактуванні часово-способового значення фінітних дієслів.

Граеми виражають те, що в них визначено морфемним складом (синтетично чи аналітично). Однак ірреальні способові форми уможливають вираження часового значення не лише формами майбутнього часу. Наприклад, у граемі *працюй* дія іманентно співвіднесена з моментом мовлення, оскільки граматично фіксує момент наказу співрозмовникові — учасникові ситуації, тобто експлікує мовця. Ця співвіднесеність більш однозначна, ніж у формах теперішнього часу, тому момент мовлення унікально постає як виражений саме дієслівною граемою, чого не фіксують часові форми. Через це наказова форма не може виражати іншого часу, крім теперішнього, а оскільки немає протиставлення граматичного значення в межах співвідносних форм, то її трактують як нечасову. Нейтралізація формальної часової парадигми у формах наказового способу та їхня функціональна тождність інфінітивіві (як виразникові імператива) ексклюзивно виводять особову форму в залежну синтаксичну позицію: *Я наказую тобі: працюй (наказую тобі працювати)* — об'єктне значення.

Наведені міркування свідчать, що оберненої залежності між часом і способом немає, як і немає більш суб'єктивного чи об'єктивного в семантиці реального чи ірреального способів: будь-яка дієслівна грамема виражає інтенцію мовця в модельованій ситуації, але як окрема форма є безвідносною щодо об'єктивності чи відповідності денотату, оскільки це в граемі не виражено: *Сонце світить*; *Сонце, світи*; *Сонце світило б*. Так, денотативно речення *Сонце світить* може не співвідноситися з реальною ситуацією, тобто на синтаксичному рівні семантика форми виявиться ірреальною (з погляду денотативної ситуації), хоч об'єктивною (з погляду онтологічного змісту та вираженого мовцем, тобто з погляду референційної ситуації): *Сонце світить навіть уночі*. Натомість речення — *Сонце, світи, звертаюся до яскравого світила* — об'єктивно відображає подвійно дійсний денотат: сонце світить і водночас мовець наказує йому світити. Збігаються денотат і референт в реченні *Сонце світило б, якби не хмари*, оскільки відображає реальний факт (дві каузально поєднані ситуації) — сонце не світить, небо в хмарах — і модельовану мовцем ситуацію — *світило б, якби*. Намагання визначати граматичні категорії на граемному (морфологічному) рівні через вихід на синтаксичний рівень завжди приховує небезпеку руйнування базового принципу граматичного моделювання — універсальності граматичної форми та узагальненості (навіть всезагальності) граматичного значення; граматична форма має сенс як спосіб відтворення через узагальнене граматичне значення (формальну модель — мовну форму) конкретного (контекстного, мовленнєвого) значення. З іншого боку, абсолютизація форми є невиправданою, оскільки граматична категорія не виражена як набір граем, навіть більше, не є сформована як формально граемна; тому може бути виявлена як функціонально-грамемна: наприклад, реальне та часове (відповідне об'єктивній денотативній ситуації) значення грамеми наказового способу в наведеному прикладі. Порушення формальної відповідності (пряма, первинна функція граматичної форми та пряме значення грамеми) у вживанні граматичної форми ускладнить її семантику, однак збагатить змістом. О. Потебня вказував на цей шлях трансформації граматичної системи як наслідок розвитку швидкості та багатства думки [10: 47-48].

Як було зазначено, імператив у формі граемно вираженого наказового способу (*працюй*) формально відбиває теперішній час; подібно умовний спосіб формально виражений як минулий (*працював би*) [11: 378], оскільки зумовленість гіпотетичної дії може бути виражена щодо дії, яка вже не відбулася і причина нереалізованості якої може трактуватися як зумовлена іншою дією, тобто дія апіорі минула. Відповідно, ні в теперішньому, ні в майбутньому граемно зумовленість не виражена. У теперішньому умова постає як неймовірна, оскільки оцінка здійснюваної дії унеможливорює її нереалізованість із двох причин: по-перше, вона не може бути оцінена щодо нереалізованості, по-друге, вона вже здійснюється. Отже, треба мати на увазі, що умова передбачає нереалізованість дії через визначену причину. Ця причина —

об'єктивний факт, виражений як інша дія. Отож, умовна грамема постає як дериват бінарної предикативної конструкції: нереалізована дія та дія, що зумовила її нереалізованість, виражена через антиномію: *Приїхав би (якщо б зміг): приїхав би* означає *не приїхав, якщо б зміг* означає *не зміг*. Трансформація ірреальної умовної структури (вираження стверджувальної модальності) породжує каузальну структуру: *не приїхав (бо не зміг)*. Цілком очевидно, причина і умова перебувають у генетичному зв'язку і відрізняються способом вираження: пряме відображення події (причина), непряме відображення події (умова). Як бачимо, і причина, і умова мають один суб'єктивний зміст — оцінку дії мовцем. При цьому причина нібито формально перебуває у сфері дійсного способу, а умова недійсного. Природа причини, що виражена формально дійсним способом, та природа умови, формально вираженої як ірреальна дія, однакові — суб'єктивне відображення мовцем через оцінку реалізації дії. Грамемно не виражена спеціалізованими формами причина також ірреальна; вербалізується причина дієслівними предикатами у формі дійсного способу. Вказівка на причину ґрунтується на експліцитно чи імпліцитно вираженому запереченні, а заперечення орієнтує на дію, що не відбулася, отже, апіорі ірреальну. Це означає, що заперечена дія належить до ірреального способу. А всі заперечні форми дієслова часові. Варто додати, що категорія заперечення реалізована як актуалізований мовцем нездійснений факт, тобто заперечення має завжди предикатну (формально придієслівну) природу. Концепції модального та предикативного змісту заперечення оперті на граматичному аспекті трактування цієї категорії (пор.: [3: 64-75]).

Заперечні форми з погляду способу формально тотожні ірреальним способам за ознакою маркованості граемем („категорія заперечення на відміну від полярної їй категорії ствердження має визначену систему засобів вираження...” [8: 3]), а семантико-функціонально — формам майбутнього часу: в обох випадках актуалізована одна із можливих гіпотетичних дій: *не читає (не пише, не малює, не лежить, не йде, не керує, не царює); читатиме (прочитає, буде читати) (писатиме, малюватиме, лежатиме, йтиме, керуватиме, царюватиме)*. Імовірність майбутніх дій, як і ймовірність заперечених дій, може бути виражена як Vf_1 - Vf_n . Форми гіпотетичного майбутнього цілком узгоджуються з формами умовного способу, а умовний (за граматичною природою мінущий) синтаксично може бути виражений майбутніми формами через спільну способову природу — ірреальність дій: *приїду (якщо зможу)*. У поліпредикативних конструкціях грамеми майбутнього виступають як спеціалізовані засоби вираження умови. На нашу думку, поняття ірреальної модальності граматично виражає сферу нездійснених дій, які, однак, можуть бути або не бути реалізованими. Отже, це поняття об'єднує всю сферу модальних граемем на першому типологічному рівні. В. Плунгян стверджує, що „значення ірреальної модальності описують ірреальні ситуації, тобто такі, які не були здійснені, не здійснюються, не можуть чи не повинні здійснитися в реальному світі; іншими

словами, модальні показники цього типу описують якийсь „альтернативний світ”, який наявний у свідомості мовця в момент висловлення” [9: 427]. Застереження викликає теза „не повинні здійснитися”, оскільки, наприклад, можливість та необхідність (змушеність) є ірреальними виявами модальності, які й визначають, з погляду мовця, потенцію реалізації відповідних дій. На ці значення В. Плуґян вказує як на ірреальну модальність, тісно пов’язану із запереченням: „необхідність може бути представлена через комбінацію можливості й заперечення” [9: 428].

Отже, функціонально-семантичний зв’язок між часом і способом не постає як залежність чи обмеження; т. зв. обмеженість часових значень в ірреальних способах є за формального підходу інтерпретаційно зумовленою, однак з погляду граемної структури та семантико-функціонального погляду не має жодних обмежень. Так, з погляду форми, семантики та функцій, на основі яких концептуально ґрунтується морфологія, система часово-способових форм виглядає так: минулий реальний (дійсний), минулий ірреальний (умовний), минулий ірреальний (заперечний); теперішній реальний (дійсний), теперішній ірреальний (заперечний), теперішній ірреальний (наказовий); майбутній ірреальний стверджувальний, майбутній ірреальний заперечний. Названі часово-способові граеми дають змогу рельєфніше осмислити інваріантне способове значення в зіставленні дії дійсні / дії реальні. Минулий умовний заперечний через подвійну ірреальність (умова + заперечення) референційно виражає дійсну дію — *не кохала б* = *кохала*, а умова визначає ситуацію, за якої б дія не відбулася (*Якби була знала, була б не кохала*). Тобто реальність і дійсність дії — різні поняття. Теперішній заперечний наказовий у подвійній ірреальності (імператив + заперечення) також референційно виражає дійсну дію: *не працюй* = *працює*, а імператив виявляє інтенцію експлікованого мовця щодо дійсної дії. Наведені рівності відображають референційний зміст, а не граматичне значення граем, сигналізуючи про небезпеку їх сплутування під час визначення категорії способу, як, зрештою, будь-яких граматичних категорій. Ірреальний майбутній визначає сфера тільки недійсних дій, у якій функціонують відповідно лише граеми ірреального способу. Отже, власне способовий характер має значення реальності, яке виражає зміст як дійсних, так і недійсних дій.

Система способово-часових дієслів має такий перелік граем: реальний минулий, реальний теперішній; ірреальний минулий, ірреальний теперішній, ірреальний майбутній. Як бачимо, не час, а спосіб виявляє обмеженість щодо реалізації в часових виявах — у майбутньому часі не відображено реальних дій.

1. Барчук В. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності // Українознавчі студії. — Івано-Франківськ, 2005-2006. — № 6-7. — С. 38-47.
2. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 1997. — 16 с.

3. *Бондаренко В.Н.* Отрицание как логико-грамматическая категория. — М.: Наука, 1983. — 212 с.
4. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
6. *Городенська К.Г.* Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1. — С. 39-42.
7. *Городенська К.* Дієслово // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — С. 217-297.
8. *Озерова Н.Г.* Средства выражения отрицания в русском и украинском языке. — К.: Наук. думка, 1978. — 118 с.
9. *Плунгян В.А.* Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М.: РГГУ, 2011. — 672 с.
10. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. — М.: Просвещение, 1977. — Т. 4. — 406 с.
11. *Русанівський В.М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова (за заг. ред І.К. Білодіда). — К.: Наук. думка, 1969. — С. 296-429.
12. *Соссюр, Фердинанд де.* Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — 324 с.

Volodymyr Barchuk (Ivano-Frankivsk)

FORMAL AND FUNCTIONAL-SEMANTIC CORRELATION OF CATEGORIES OF TENSES AND METHOD

The interaction of the tense and mood categories with formal and functional-semantic points of a view is characterized in this article. The categories of tense and mood demonstration of the verb are set on the base of formal, semantic, and typological correlation.

Keywords: tense, mood, real / unreal activities, grammeme.